

Θρησκεία και εκπαίδευση

του ΠΕΡΙΚΛΗ ΠΑΥΛΙΔΗ*

Το παρακάτω κείμενο αποτελεί μια γενική - φιλοσοφική θεώρηση της σχέσης θρησκείας - εκπαίδευσης, θέμα που μας απασχόλησε και σε προηγούμενα τεύχη. Η σύνδεση των δύο εννοιών της εκπαίδευσης και της θρησκείας επιχειρείται πρώτα μέσα από τον προσδιορισμό του ιδεολογικού τους ρόλου στη διαδικασία της διαμόρφωσης κονφορμιστικής προσωπικότητας και συμβίβαστικής, στις υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις, στάσης ζωής. Η θρησκεία συμβάλλει μέσα από τα ηθικά της δόγματα, όπου ηθική τελείωση νοείται μόνο η συνένωση με το απόλυτο καλό - το θεό, ενώ οι απάνθρωπες κοινωνικές σχέσεις φαντάζουν από τη φύση ατελείς, που μόνο με την αφηρημένη καθολική αγάπη μπορεί να αντιμετωπιστούν. Αλλά μεταφυσική θεώρηση της κοινωνίας συναντούμε και στην εκπαίδευση, όπου μια ψευδής αντίληψη ταύτισης συμφερόντων μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών τάξεων καλλιεργεί τη συναίνεση στο κυρίαρχο κοινωνικό καθεστώς.

Ο αρθρογράφος, αναδειχνοντας το κοινό, ταξικό - κοινωνικό υπόβαθρο των ιδεολογικών λειτουργιών, που συνδέουν σήμερα τη θρησκεία και την εκπαίδευση, στη συνέχεια εμβαθαίνει στο κάθε φαινόμενο χωριστά για να φωτίσει τις μεταξύ τους αντιθέσεις. Υπογραμμίζει ότι η θρησκεία, μορφή ψευδούς συνείδησης, έχει αντικειμενική βάση την αποξένωση στην ταξική κοινωνία, απ' όπου ξεπηδά αυθόρμητα, ως στρεβλή αντανάκλαση στη συνείδηση των ανθρώπων των φυσικών και κοινωνικών δυνάμεων, που τους είναι ξένες και κυριαρχούν πάνω τους. Έτσι το πρόβλημα με τη θρησκεία δεν είναι ότι αρνείται την επιμέρους γνώση και δράση, αλλά έγκειται στην υπαγωγή γνώσης και ανθρώπινης δράσης στην πίστη και μέχρις εκεί που δεν αμφισβητούνται τα κυρίαρχα κοσμοθεωρητικά της δόγματα.

Με τη σειρά της η εκπαίδευση, παράλληλα με την ιδεολογική της λειτουργία, παρέχει επιστημονικές γνώσεις που ουσιαστικά έρχονται σε αντίθεση με τα θρησκευτικά δόγματα. Η αντίθεση αυτή μεταξύ θρησκείας και εκπαίδευσης αποκαλύπτει μια αντίφαση της ίδιας της εκπαίδευσης, ως διαδικασίας διαμόρφωσης του υποκειμένου της εργασίας, από τη μια, και της προσπάθειας χειραγώγησης και τελικά υπονόμησης του αυριανού ανθρώπου-δημιουργού, από την άλλη. Αλλά, σύμφωνα και με τη συγκεκριμένη ανάλυση, η αντίφαση αυτή απορρέει από μιαν αντίθεση στο εσωτερικό της κοινωνικής εργασίας, από την αντίθεση μεταξύ της συλλογικής ανθρώπινης δραστηριότητας και της αλλοτρίωσής της στο πλαίσιο των ανταγωνιστικών σχέσεων παραγωγής. Το άρθρο καταλήγει στην κρίσιμη διαπίστωση πως η απαλλαγή της εκπαίδευσης από τη θρησκευτική παρέμβαση δεν αποτελεί μόνο θεσμικό, στενό εκπαιδευτικό ζήτημα, αλλά απαιτεί γενικότερη ιδεολογική και πολιτική αντιπαράθεση στο χώρο της εκπαίδευσης, που σχετίζεται με τον αγώνα για αλλαγή των κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων.

Είναι πιστεύουμε, προφανές ότι τόσο η εκπαίδευση όσο και η θρησκεία ασκούν μεγάλη επιρροή στη διαδικασία διαμόρφωσης των ανθρώπινων συνειδήσεων και προσωπικότητων, του πνευματικού πολιτισμού αλλά, ως ένα βαθμό, και των κοινωνικών σχέσεων. Η θρησκεία εξακολουθεί ακόμη και στις μέρες μας να επηρεάζει τη σκέψη (την κοσμοαντίληψη, τις ηθικές απόψεις) και τη συμπεριφορά μεγάλου αριθμού ανθρώπων, να διαμορφώνει, στην ουσία, ένα συγκεκριμένο τύπο προσωπικότητας. Αυτό σημαίνει ότι η θρησκεία εξακολουθεί να παίζει παιδαγωγικό, συν τοις άλλοις, ρόλο. Η εκπαίδευση,

με τη σειρά της, ως ξεχωριστή πτυχή - φαινόμενο της κοινωνικής ζωής, ως σκοποκατευθυνόμενη και κοινωνικά οργανωμένη δραστηριότητα, απ' την εποχή της Βιομηχανικής Επανάστασης και μέχρι τις μέρες μας, παίζει καθοριστικό ρόλο στην κοινωνικοποίηση των ανθρώπων, τουτέστιν στη διαμόρφωση της ανθρώπινης προσωπικότητας. Παρά το γεγονός, όμως, ότι στην έννοια εκπαίδευση αποδίδεται σήμερα κοσμικό - μη θρησκευτικό περιεχόμενο, σε πολλά εκπαιδευτικά συστήματα γίνεται αποδεκτή η θρησκευτική αγωγή, κυρίως σε ό,τι αφορά τη διαμόρφωση ηθικών αντιλήψεων και συμπεριφορών. Φρο-

* Ο Περικλής Παυλίδης είναι Διδάκτωρ Φιλοσοφίας του Κρατικού Πανεπιστημίου Λομβονόσοφ της Μόσχας.

νούμε ότι στους κοινωνικούς ρόλους της εκπαίδευσης και της θρησκείας υπάρχουν στοιχεία απόκλισης αλλά και σύγκλισης.

Εισαγωγή

Ο όρος εκπαίδευση επιδέχεται πολλές ερμηνείες. Σε γενικές γραμμές με τη λέξη αυτή εννοούμε τη σκοποκατευθυνόμενη και συστηματική παροχή γνώσεων, την καλλιέργεια δεξιοτήτων και τρόπου συμπεριφοράς. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι εκπαίδευση είναι η σκοποκατευθυνόμενη και συστηματική διάπλαση - διαμόρφωση της ανθρώπινης προσωπικότητας.

Ως θρησκεία θεωρούμε μια μορφή κοινωνικής συνείδησης για την οποία είναι χαρακτηριστική η πρόσληψη του κόσμου, κυρίως, μέσω των αισθημάτων, δηλαδή μέσω μορφών - αισθητηριακών ισοδυνάμων της πραγματικότητας. Επίσης, είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι πρόκειται περί φανταστικής μορφής της συνείδησης. Η εικόνα του κόσμου που παρουσιάζουν οι θρησκευτικές μορφές είναι αντεστραμμένη και παραμορφωτική, χωρίς βέβαια ο θρησκευόμενος να έχει επίγνωση του πράγματος. Σημαντική θέση στη θρησκευτική συνείδηση κατέχει η πίστη, η αποδοχή της φανταστικής και ψευδούς θρησκευτικής πραγματικότητας ως δεδομένης. Γι' αυτό και η θρησκευτική συνείδηση είναι σύμφυτη με το μυστικισμό και τη δεισιδαιμονία.

Η θρησκεία συνδέεται με ορισμένα ιδιότυπα μέσα παιδαγωγικής επενέργειας στους ανθρώπους. Σ' αυτά συμπεριλαμβάνονται οι πολυάριθμες θρησκευτικές τελετές που προκαλούν ισχυρή, μέχρις εκστάσεως, συναισθηματική φόρτιση και αυθυποβολή ιδεών και παραστάσεων, το κήρυγμα, η εξομολόγηση, οι διάφορες μορφές τιμωρίας ή αυτοτιμωρίας (κατάρα, ανάθεμα, φυσικές τιμωρίες κ.λπ.), η συλλογική ζωή σε θρησκευτικές κοινότητες. Μορφή θρησκευτικής αυτοδιαπαιδαγώγησης μπορεί να θεωρηθεί η εκτέλεση ορισμένων θρησκευτικών καθηκόντων όπως είναι η προσευχή, η νηστεία, η ελεημοσύνη κ.λπ.

Η θρησκευτική διαπαιδαγώγηση του ανθρώπου είναι ιδιαίτερα αποτελεσματική όταν αρχίζει σε μικρή ηλικία, οπότε δεν έχει ακόμη αναπτυχθεί η κριτική του ικανότητα ούτε διαθέτει επαρκείς γνώσεις για τον κόσμο. Η εν λόγω διαπαιδαγώγηση υποβάλλει στο νεαρό άτομο την πίστη σε θρησκευτικές - φανταστικές μορφές και ένα τρόπο σκέψης που αποδέχεται άκριτα, ως δοσμένες, ιδέες ανορθολογικές. Φορέας θρησκευτικής αγωγής μπορεί να είναι τόσο οι εκκλησιαστικές και λοιπές θρησκευτικές θεσμικότητες, όσο και το κοσμικό εκπαιδευτικό σύστημα.

Η ιδεολογική σχέση θρησκείας και εκπαίδευσης

Είναι γνωστή η άποψη που συνδέει την εκπαίδευση και τη θρησκεία με τη λειτουργία των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους. Σύμφωνα με το Λ. Αλτουσέρ οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους - ΙΜΚ - είναι οι φορείς μετάδοσης της κυρίαρχης ιδεολογίας. Μάλιστα, ο Γάλλος στοχαστής επισημαίνει ότι ενώ "στην προκαπιταλιστική ιστορική περίοδο... υπήρχε ένας κυρίαρχος ΙΜΚ, η εκκλησία, που συγκέντρωνε μέσα της όχι μόνο θρησκευτικές λειτουργίες αλλά επίσης σχολικές κι

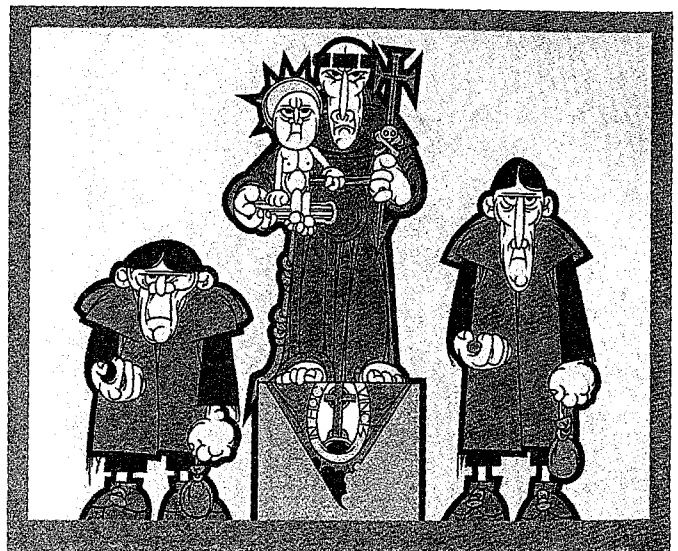
ένα μεγάλο μέρος των λειτουργημάτων της πληροφόρησης του κοινού και της "πολιτιστικής" δράσης⁽¹⁾...ο ΙΜΚ που κυριαρχεί σήμερα στις ώριμες καπιταλιστικές κοινωνίες, μετά από βίαιη πολιτική και ιδεολογική ταξική πάλη ενάντια στον παλιό κυρίαρχο ΙΜΚ, είναι ο σχολικός ΙΜΚ⁽²⁾.

Η θρησκεία, πράγματι, αποτελούσε επί μακρόν, κυρίως κατά την ιστορική περίοδο της φεουδαρχίας, την κυρίαρχη ιδεολογία. Η διαπαιδαγώγηση του ανθρώπου ήταν αρμοδιότητα θρησκευτικών κυρίως θεσμικοτήτων. Η παιδεία είχε, ως επί το πλείστον, θρησκευτικό χαρακτήρα.

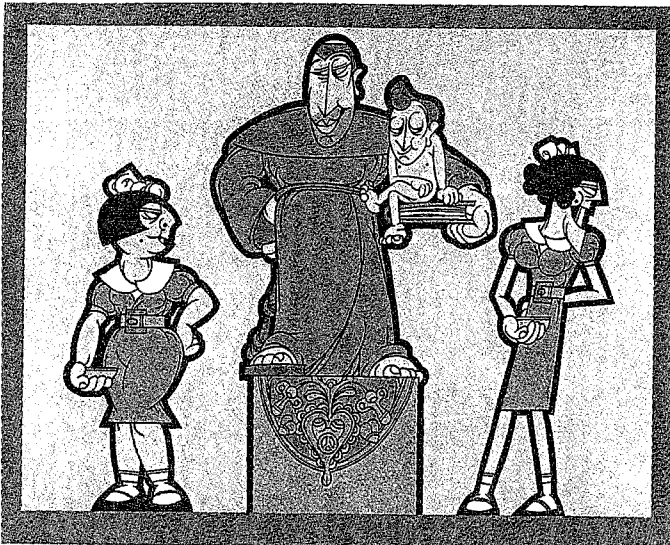
Σε τι όμως συνίστατο και συνίσταται το ιδεολογικό περιεχόμενο της θρησκείας;

Κηρύσσοντας τον ετεροκαθορισμό του φυσικού κόσμου αλλά και της ανθρώπινης κοινωνίας από ένα υπέρτατο - υπερφυσικό ον, από μίαν απόλυτη δύναμη, η θρησκεία αρνούνταν όπως και αρνείται την αυτονομία και αυτενέργεια του ανθρώπου. Η κάθε ανθρώπινη πραγματικότητα, εφόσον υπάγεται στον ιστορικό χρόνο, θεωρείται αναπόφευκτα απαξιωμένη μπροστά στην αιωνιότητα του θεϊκού κόσμου. Αυτή η απαξίωση του ανθρώπινου κόσμου, καθώς και ο ετεροκαθορισμός του από κάποια θεία πρόνοια, λειτουργούσαν και λειτουργούν πάντα ως στοιχείο καθαγιασμού των εκάστοτε κοινωνικών συνθηκών.

Μια τάξη πραγμάτων που καθορίζεται από υπερφυσικές και αιώνιες δυνάμεις δεν είναι δυνατό να αλλάξει μέσα από ενέργειες κάποιων φυσικών δυνάμεων. Όπως αναφέρεται στην Παλαιά Διαθήκη «έγνων ότι πάντα, όσα έποίησεν ό Θεός, αυτά έσται εις τόν αιώνα' έπ' αύτῶ ούκ έστι προσθειναι, και άπ' αύτου ούκ έστιν άφελειν» (Εκκλησιαστής, α', 9), «τί τό γεγονός; αύτό τό γενησόμενον' και τί τό πεποιημένον; αύτό τό ποιηθόμενον' και ούκ έστι πάν πρόσφατον ύπό τόν ήλιον» (Εκκλησιαστής, α', 9). Σύμφωνα με την επισήμανση του Φ. Ενγκελς «Σε όλα τα παράπονα για τους δύσκολους καιρούς και την καθολική υλική και ηθική εξαθλίωση η χριστιανική συνείδηση της αμαρτίας απαντούσε: να έτσι είναι, και δεν μπορεί να γίνει αλ-

JOAO ABELMANTA, Καρικατούρες, Ο άγιος Αντώνιος

JOAO ABELMANTA, Καρικατούρες, Ο άγιος Αντώνιος

λιώς. Για την διαφθορά του κόσμου ευθύνεσαι εσύ, ευθύνεστε όλοι σας...»⁽³⁾ Γι' αυτό και θρησκευτική συνείδηση είναι φορέας ενός ισχυρότατου συντηρητισμού και μιας κομφορμιστικής στάσης απέναντι στις κοινωνικές συνθήκες.

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά της θρησκείας, όπως αυτά ενσαρκώνονται στη θρησκευτική διδασκαλία, της επέτρεπαν να λειτουργεί ως ιδεολογία των κυρίαρχων τάξεων, η εξουσία των οποίων παρουσιάζεται κατεστημένη απ' το θεό: «*Πᾶσα ψυχή ἐξουσίαις ὑπερεχούσαις ὑποτασσέσθω· οὐ γάρ ἐστιν ἐξουσία εἰ μὴ ὑπὸ Θεοῦ*» (προς Ρωμαίους, ιγ'1) και ακόμη: «*Οἱ δοῦλοι ὑπακούετε κατὰ πάντα τοῖς κατὰ σάρκα κυρίοις, μὴ ἐν ὀφθαλμοδουλίαις, ὡς ἀνθρώπαρεςκοι, ἀλλ' ἐν ἀπλότῃ καρδίας, φοβούμενοι τὸν Θεόν*» (προς Κολοσσαείς, γ'22). Στο Κοράνιο, επίσης, αναφέρεται: «*Ω! Σεις που πιστεύατε! Υπακούετε στον ΑΛΛΑΧ κι υπακούετε τον Απεσταλμένο, και σ' όσους ανάμεσά σας, έχουν εξουσία πάνω σας*» (Το ιερό Κοράνιο 4,59, έκδοση στα ελληνικά 1987).

Στον ιδεολογικό ρόλο της θρησκείας έδωσαν μεγάλη έμφαση αρκετοί εκπρόσωποι του πνευματικού ρεύματος που ονομάστηκε Διαφωτισμός, οι οποίοι, όμως, ανήγαγαν το θρησκευτικό φαινόμενο σχεδόν αποκλειστικά στις σκοπιμότητες της ιδεολογικής χειραγώγησης των ανθρώπων. Ο Χόλμπαχ, ένας από τους κορυφαίους αθειστές - διαφωτιστές, δηλώνει ότι «*Θρησκεία είναι η τέχνη να σπέρνεις και να καλλιεργείς στις ψυχές ονειροπολήσεις, ψευδαισθήσεις, φενάκες, εκ των οποίων γεννιούνται ολέθρια για τους μεν και τους δε πάθη...*» και επίσης «*Οι θεολόγοι, αυτοί οι κατασκευαστές των θεών, μπορούν όσο θέλουν να ασκούνται στις ραδιουργίες τους...*»⁽⁴⁾. Ο δε Ελβέτιος γράφει: «*Σε όλες τις θρησκείες το πρώτο καθήκον που θέτουν στον εαυτό τους οι ιερείς είναι να αμβλύνουν τη φιλομάθεια του ανθρώπου και να απαλλάξουν από κριτική εξέταση κάθε δόγμα, η ανοησία του οποίου δε θα ξέφευγε της προσοχής του*». ⁽⁵⁾

Οι εκπρόσωποι αυτοί του Διαφωτισμού δεν μπορούσαν να αντιληφθούν το γεγονός ότι η θρησκεία γεννιέται αυθόρμητα, ως στρεβλή αντανάκλαση στην ανθρώπινη συνείδηση των φυ-

σικών και κοινωνικών δυνάμεων. Τα αίτια της βρίσκονται στην αποξένωση του ανθρώπου από τη φύση και από τους άλλους ανθρώπους. Ο Φ. Ενγκελς ορίζει τη θρησκεία ως «*άμεση και συναισθηματική αντανάκλαση της συμπεριφοράς και της στάσης γενικά των ανθρώπων απέναντι στις φυσικές και κοινωνικές δυνάμεις, που είναι γι' αυτούς ξένες αλλ' όμως κυριαρχούν απάνω τους*»⁽⁶⁾. Η αποξένωση αυτή διαμορφώνει μια συγκεκριμένη ψυχική διάθεση αδυναμίας, απογοήτευσης, απαισιοδοξίας, αίσθησης αδιεξόδου. Η θρησκεία αποτελεί το αποτέλεσμα μιας προσπάθειας αναζήτησης διεξόδου απ' αυτή την κατάσταση, στη σφαίρα όμως του φανταστικού. Γι' αυτό και η προτεινόμενη απ' τη θρησκεία διεξόδος είναι εξίσου φανταστική, τουτέστιν, ψευδής. Όπως αναφέρει ο Κ. Μαρξ στην περίφημη φράση του «*Η θρησκεία είναι ο στεναγμός του καταπιεζόμενου πλάσματος, η θαλπωρή ενός άκαρδου κόσμου, είναι το πνεύμα ενός κόσμου απ' όπου το πνεύμα έχει λείψει. Η θρησκεία είναι το όπιο του λαού*». ⁽⁷⁾ Ως «όπιο», λοιπόν, ως φανταστική διεξόδος από τα αδιέξοδα της ανθρώπινης ζωής, η θρησκεία συνιστά μορφή μιας αυθόρμητα σχηματιζόμενης ψευδούς συνείδησης.

Μπορεί βέβαια οι απόψεις των Διαφωτιστών που αναφέραμε να είναι εξαιρετικά απλουστευτικές, όσον αφορά τα αίτια του θρησκευτικού φαινομένου, ωστόσο όμως, είναι γεγονός ότι θρησκεία καλλιεργεί μια κομφορμιστική - συμβιβαστική στάση ζωής απέναντι στα κοινωνικά προβλήματα, τις κοινωνικές αντιθέσεις και συγκρούσεις. Και αυτός ο ιδεολογικός της ρόλος ήταν πάντα ιδιαίτερα εμφανής στις περιπτώσεις (όπως συνέβαινε στις προκαπιταλιστικές - προβιομηχανικές κοινωνίες), όπου η θρησκεία αποτελούσε το αποκλειστικό περιεχόμενο της παιδείας.

Η εκπαίδευση, με τη σειρά της, εφόσον μέχρι τώρα αναπτυσσόταν σε συνθήκες κοινωνικής - ταξικής διαστρωμάτωσης και ανταγωνισμού, αντανακλούσε και διέδιδε την ιδεολογία της κυρίαρχης τάξης, λειτουργούσε και λειτουργεί ως μέσο ιδεολογικής ηγεμονίας. Όπως επισημαίνει ο Μ. Apple «*... το σύνολο της σχολικής γνώσης αυτό καθαυτό - τι περιλαμβάνεται και τι αποκλείεται, τι είναι σημαντικό και τι ασήμαντο - επίσης συχνά υπηρετεί έναν ιδεολογικό σκοπό... πολύ από το επίσημο περιεχόμενο της εκπαιδευτικής γνώσης κυριαρχείται από μια συναινετική ιδεολογία (Consensus Ideology). Η διαμάχη... φαίνεται σαν αρνητικό χαρακτηριστικό στην κοινωνική ζωή*». ⁽⁸⁾

Ο ιδεολογικός ρόλος της εκπαίδευσης έγκειται, πρωτίστως, στο γεγονός ότι καλλιεργεί ακριβώς μια τέτοια συναινετική στάση απέναντι στο κυρίαρχο κοινωνικό καθεστώς, διαμορφώνοντας μια ψευδή αντίληψη περί σύμπτωσης - ταύτισης συμφερόντων μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων και τάξεων. Πρόκειται για μιαν αντίληψη περί του δοσμένου - αναλλοίωτου - αναπόφευκτου χαρακτήρα του κυρίαρχου καθεστώτος.

Αυτός ο ιδεολογικός ρόλος της εκπαίδευσης είναι που οδηγεί συχνά στο συμβιβασμό με τη θρησκεία παραχωρώντας στην τελευταία μια θέση ακόμη και σε κοσμικού χαρακτήρα εκπαιδευτικά συστήματα. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγ-

μα της Ελλάδας, χώρα στην οποία ο ιδεολογικός ρόλος της κοσμικής παιδείας περιελάμβανε πάντα τη διδασκαλία των δογμάτων της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης. Δηλωτικά αυτής τη συμβατότητας μεταξύ του ιδεολογικού ρόλου της εκπαίδευσης και της θρησκείας είναι τα πορίσματα μιας μελέτης αναφορικά με τη διδασκαλία του μαθήματος της Θρησκευτικής Ορθόδοξης Χριστιανικής Αγωγής (ΘΟΧΑ) στο Δημοτικό. Σύμφωνα με τις σχετικές επιστημάνσεις στα διδασκόμενα βιβλία «*Νομιμοποιείται η υπάρχουσα κοινωνική τάξη, εφόσον η αλλαγή ή η διένεξη και οι άνθρωποι, ως φορείς των παραπάνω, αλλά και σα δημιουργοί και δέκτες αξιών και θεσμών παραμελούνται*»⁽⁹⁾, «*Η σύγκρουση σαν κοινωνική διεργασία, αν και όπου παρουσιάζεται αυτό, συμβαίνει στρεβλά. Η σύγκρουση είναι η μεγάλη απουσία από το αναλυτικό πρόγραμμα της ΘΟΧΑ. Οπου εμφανίζεται έχει να κάνει π.χ. με τις αοριστίες περί δυσκολιών στη ζωή ή με τους διωγμούς των χριστιανών και εννοείται χωρίς κοινωνικές και ιστορικές αιτιολογήσεις*». ⁽¹⁰⁾

Θρησκεία και ηθική αγωγή

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως η συμμετοχή της θρησκείας στην εκπαίδευση των νέων συνδέεται, ενίοτε, με την ηθική αγωγή. Η θρησκεία εκλαμβάνεται ως εγγυήτρια δύναμη μιας ηθικής τάξης στον κόσμο. Επειδή όμως έχουμε να κάνουμε με θρησκευτική ηθική όλες οι ελπίδες για ηθικότητα απορρέουν απ' την πίστη στο θεό. Έτσι λοιπόν η αγάπη προς τον πλησίον αποτελεί αντανάκλαση της αγάπης προς το θεό. Όπως, δικαίως, παρατηρεί ο Λ. Φόυερμαπαχ «...η θρησκευτική αγάπη δεν αγαπά τον άνθρωπο παρά μονάχα για το θεό και συνεπώς δεν αγαπά τον άνθρωπο παρά φανταστικά, όμως το θεό αληθινά». ⁽¹¹⁾

Από εδώ προκύπτει και η απαίτηση της αγάπης προς τους πάντες. Όταν ο άνθρωπος αγαπά επιλεκτικά, τότε απέναντι στους μεν πράττει το καλό, απέναντι στους δε το κακό. Έτσι όμως υποκαθιστά το θεό, νομίζοντας ότι μπορεί ο ίδιος ν' αποφασίζει τι είναι δίκαιο και τι άδικο. Στην επιστολή του αποστόλου Παύλου προς Ρωμαίους υπογραμμίζεται ότι μόνο ο θεός κρίνει τους ανθρώπους και αποδίδει δικαιοσύνη: «*εί δυνατόν τὸ ἐξ ὑμῶν μετὰ πάντων ἀνθρώπων εἰρηνεύοντες. Μὴ ἑαυτοὺς ἐκδικούντες, ἀγαπητοί, ἀλλὰ δότε τόπον τῇ ὀργῇ· γέγραπται γάρ· ἐμοὶ ἐκδίκησης, ἐγὼ ἀνταποδώσω, λέγει Κύριος*» (προς Ρωμαίους, ιβ' 18,19).

Ο θεός λοιπόν για κάθε θρησκευτική ηθική αποτελεί τον ύψιστο σκοπό της ζωής του ανθρώπου αλλά και την εγγύηση της ηθικής τάξης, διότι είναι αυτός που θα επιβραβεύσει τους αγαθούς-ηθικούς ανθρώπους και θα τιμωρήσει τους κακούς: «*και ἀπελεύσονται οὗτοι εἰς κόλασιν αἰώνιον οἱ δὲ δίκαιοι εἰς ζωὴν αἰώνιον*» (κατά Ματθαῖον, κε' 46). «*Ὅσο γι' αὐτοὺς που φοβούνται (ἀπὸ τὰ βᾶθη τῆς καρδιάς τους) τὸν Κύριό τους (χωρὶς νὰ τὸν βλέπουν) θα ἔχουν Συγχώρεση (αμαρτιῶν) και μια μεγάλη Αμοιβή*» (Το ιερό Κοράνιο 67,12, έκδοση στα ελληνικά 1987). Η ηθική λοιπόν συμπεριφορά, σύμφωνα με τη θρησκευτική συνείδηση, αναμένεται να προέλθει από το φόβο της

οργής του θεού.

Βέβαια, σε κάθε θρησκεία μπορούμε να αναγνωρίσουμε ένα κώδικα ηθικής, ο οποίος έχει, φυσικά, κοσμική - ιστορική προέλευση. Οι ηθικοί κανόνες κάθε θρησκείας αποτελούν αναγκαίο μέσο επενέργειας - παιδαγωγικής κυρίως - στους ανθρώπους, ενώ συνάμα, αντανακλούν ιστορικά προσδιορισμένες κοινωνικές σχέσεις.

Ως ηθικοί κανόνες όμως που τεκμηριώνονται με θρησκευτικά δόγματα στερούνται πλέον συνάφειας με το αφετηριακό ιστορικοκοινωνικό περιβάλλον τους και αποκτούν μια μη ιστορική - απόλυτη χροιά. Ως απόλυτοι, «θεόπνευστοι», ηθικοί κανόνες επιβάλλονται στο άτομο, το οποίο δεν έχει παρά να τους αποδεχτεί και να τους τηρήσει πιστά. Το άτομο που τηρεί κάποιους ηθικούς κανόνες εκπληρώνοντας ένα θρησκευτικό καθήκον δεν κατανοεί το περιεχόμενο των ηθικών του αντιλήψεων, την ιστορικοκοινωνική προέλευσή τους, καθώς και την κοινωνική αναγκαιότητα μιας ηθικής συμπεριφοράς, τουτέστιν, δεν συμπεριφέρεται ως αυτόνομο, συνειδητοποιημένο και αυτενεργό υποκείμενο. Για το άτομο αυτό η ηθικότητα δεν είναι ζήτημα συνειδητής και αλληλέγγυας συμπεριφοράς απέναντι στους άλλους ανθρώπους, παρά τυφλής-άκριτης υποταγής στο θεό (η «ελευθερία» επιλογής του ανθρώπου ἐγκείται στην αποδοχή ή απόρριψη του θεού). Όμως, πραγματικά ηθικός άνθρωπος είναι εκείνος ο οποίος συνειδητά επιλέγει και πράττει αυτό που κατανοεί ως αναγκαίο, σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή, για το καλό όλων των ανθρώπων και όχι αυτό το οποίο επιτάσσει η αυθεντία των θρησκευτικών δογμάτων.

Από τα παραπάνω συνάγεται το συμπέρασμα ότι η θρησκευτική ηθική αντιστρατεύεται αποφασιστικά την αυτονομία των ανθρώπων στην αντιμετώπιση του κοινωνικού κακού. Η ηθική διαπαιδαγώγηση των νέων στο πνεύμα των θρησκευτικών ιδεών οδηγεί στη διαμόρφωση μιας κομφορμιστικής συνείδησης, η οποία αποτρέπει το άτομο από τον αγώνα για την ηθική τελείωση των ανθρώπινων σχέσεων. Οι κοινωνικές ανθρώπινες σχέσεις φαντάζουν στη θρησκευτική συνείδηση ως εκ φύσεως (εξ ανθρώπινης φύσεως) ατελείς, όπως μοιραία -

JOAO ABELMANTA, Καρικατούρες, Ο άγιος Αντώνιος

αναπόφευκτα ατελής φαντάζει όλος ο φυσικός κόσμος. Ως ηθική τελείωση νοείται μόνο η συνένωση με το απόλυτο καλό - με το θεό. Κάθε ανθρώπινη απόπειρα για ηθική τελείωση των ανθρώπινων σχέσεων, που δεν αποσκοπεί στο απόλυτο καλό - στο θεό, θα καταλήξει μοιραία σε αποτυχία, ενώ παράλληλα αποτελεί ύβρη και γι' αυτό είναι καταδικαστέα. Από τη σκοπιά της θρησκευτικής συνείδησης όλα τα εγχειρήματα του ανθρώπου που δεν αποβλέπουν στη συνένωση με το θεό είναι καταδικασμένα σε αποτυχία. Η προβολή, συνεπώς, εκ μέρους της θρησκείας μιας αφηρημένης, καθολικής αγάπης που υποτίθεται ότι αποσκοπεί στην υπέρβαση των αποξενωτικών σχέσεων, στην πραγματικότητα, αποτελεί την εκλεπτυσμένη απολογητική τους.

Εκπαίδευση και εργασία

Η εκπαίδευση όμως δεν εμπίπτει μόνο στις ιδεολογικές λειτουργίες του εποικοδομήματος. Εκπαίδευση, επίσης, σημαίνει διάπλαση του ανθρώπου ως εργαζόμενου, ως υποκειμένου της εργασιακής διαδικασίας.

Τι σημαίνει όμως υποκείμενο της εργασίας; Πρώτα απ' όλα, εργασία ονομάζουμε την ανταλλαγή ύλης μεταξύ ανθρώπου και φύσης, η οποία συνεπάγεται το μετασχηματισμό της φύσης, βάσει συγκεκριμένου αρχικού σχεδίου - σκοπού και με τη χρήση τεχνητών μέσων - εργαλείων εργασίας για την παραγωγή προϊόντος που ικανοποιεί ανθρώπινες ανάγκες. Υποκείμενο της εργασίας είναι ο άνθρωπος. Αυτός - στο πλαίσιο συγκεκριμένων σχέσεων παραγωγής - χειρίζεται τα μέσα παραγωγής, αυτός καθορίζει τους σκοπούς κάθε εργασιακής προσπάθειας, αυτός επενεργεί στη φύση, στο υλικό της παραγωγής, και τη μετασχηματίζει.

Από τη θέση αυτή του ανθρώπου στην εργασιακή διαδικασία προκύπτει η ανάγκη να γνωρίζει ο άνθρωπος και να κατανοεί αφενός το φυσικό του περιβάλλον και αφετέρου το τεχνητό - το δημιουργημένο απ' τις προηγούμενες γενιές ανθρώπων. Εκπαίδευση, λοιπόν, σημαίνει μετάδοση γνώσεων, αναφορικά με τον ανθρώπινο πολιτισμό και τον τρόπο χρήσης των πνευματικών και τεχνικών επιτευγμάτων, αλλά και καλλιέργεια της ίδιας της γνωστικής ικανότητας ώστε ο άνθρωπος να μπορεί να διερευνά τον κόσμο του, να προβλέπει τις συνέπειες των ενεργειών του και να σκοποθετεί τις δραστηριότητές του. Ως εκ τούτου, η παιδεία είναι συνυφασμένη με την αναζήτηση της αληθούς γνώσης και με μια ορθολογική, επιστημονική θεώρηση του κόσμου.

Ας σημειώσουμε, παρεμπιπτόντως, ότι στην εργασιακή του δραστηριότητα και μέσω αυτής ο άνθρωπος καθίσταται δημιουργός, ον το οποίο συνειδητά - σκοποκατευθυνόμενα μετασχηματίζει το φυσικό κόσμο και προκαλεί έτσι την εμφάνιση νέου - τεχνητού - ανθρώπινου κόσμου. Ο άνθρωπος ως δημιουργός αναπτύσσει μια ενεργητική σχέση με το περιβάλλον του: αντί να προσαρμόζεται ο ίδιος στις αλλαγές του περιβάλλοντος προκειμένου να ικανοποιήσει τις ανάγκες του, όπως κάνουν οι υπόλοιποι οργανισμοί, προσαρμόζει, δια της εργασίας, το περιβάλλον στις δικές του ανάγκες.

Αυτή όμως η ιδιότητα του δημιουργού δεν είναι έμφυτη στον άνθρωπο. Γεννήθηκε μαζί με την εμφάνιση της εργασιακής δραστηριότητας, των κοινωνικών σχέσεων και της συνείδησης. Γι' αυτό και η μετάδοση της εν λόγω ιδιότητας - ικανότητας από γενιά σε γενιά δεν πραγματοποιείται μέσω κάποιου φυσικού - βιολογικού αυτοματισμού, παρά είναι σύμφυτη με τη διαδικασία κοινωνικοποίησης του ανθρώπου. Η εκπαίδευση, λοιπόν, ως συστηματική και σκοποκατευθυνόμενη διαδικασία κοινωνικοποίησης του νέου ατόμου, συνίσταται στη διάπλαση του ανθρώπου - δημιουργού, στη διαπαιδαγώγηση του υποκειμένου της εργασίας. Όπως επισημαίνει ο Δ. Πατέλης, «Είναι... σημαντική... η συνεισφορά της οργανωμένης εκπαίδευσης στη διαμόρφωση του ανθρώπου ως υποκειμένου, δηλαδή ως όντος με γνώση και αυτογνωσία, με συνείδηση και αυτοσυνειδησία»⁽¹²⁾. Μάλιστα, «Αυτή η παραγωγική συνιστώσα της εκπαίδευσης, δηλαδή η παραγωγή και αναπαραγωγή της βασικής παραγωγικής δύναμης - του ανθρώπου της εργασίας - είναι η ουσιωδέστερη και στρατηγικής εμβέλειας διάσταση της εκπαίδευσης...»⁽¹³⁾.

Η θρησκεία - εμπόδιο στην κατανόηση και την αλλαγή του κόσμου

Την εν λόγω, όμως, διάσταση της εκπαίδευσης υπονομεύει βαθύτατα η θρησκεία. Η θρησκεία αποτελεί το προϊόν της αντανάκλασης στην ανθρώπινη συνείδηση κάποιων φυσικών και κοινωνικών δυνάμεων ως απολύτως κυρίαρχων επί του ανθρώπου. Η θρησκεία εκφράζει την υποταγή του ανθρώπου σε αυτές τις δυνάμεις, την παραδοχή της ανθρώπινης αδυναμίας ενώπιόν τους, ως αδυναμίας, όμως, μη υπερβάσιμης, αναπόφευκτης, μοιραίας. Γι' αυτό και στο πλαίσιο της θρησκευτικής συνείδησης η ιδιότητα του δημιουργού, του υποκειμένου, φαντάζει ως στοιχείο όχι της ανθρώπινης προσωπικότητας αλλά αυτών των ανώτερων - υπερφυσικών δυνάμεων. Πρόκειται γι' αυτό που ο Λ. Φούερμπαχ ονόμασε αποξένωση των ουσιωδών, ειδολογικών ανθρώπινων χαρακτηριστικών από το άτομο και αναγωγή αυτών σε αυτόνομες, απόλυτες οντότητες.

Αυτή ακριβώς η νοητή αποξένωση των στοιχείων της ανθρώπινης δημιουργικότητας από το άτομο, ως κυρίαρχο στοιχείο κάθε θρησκείας, αντιστρατεύεται την εκπαίδευση, ως διαδικασία διαμόρφωσης του υποκειμένου της εργασίας. Τούτο συμβαίνει μέσω μιας συγκεκριμένης κοσμοαντίληψης και τρόπου πρόσληψης της πραγματικότητας που καλλιεργεί η θρησκεία.

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως η θρησκεία διακρίνεται από την αντίληψη του κόσμου μέσα από μορφές - αισθητηριακά ισοδύναμα της πραγματικότητας. Το γενικό, ένα σύνολο γνωρισμάτων, ιδιοτήτων, δυνάμεων της φύσης και του ανθρώπινου κόσμου εκφράζεται μέσω του επιμέρους και του ατομικού, μέσω συγκεκριμένων μορφών. Στο πλαίσιο όμως της θρησκείας, οι μορφές αυτές δεν προβάλλουν ως απότοκες μιας αφαιρετικής ενέργειας της νόησης, ως συμβολική έκφραση κάποιων γενικεύσεων, παρά ως ανεξάρτητες, αυθύπαρκτες και αυτενεργείς οντότητες.

Η θρησκευτική κοσμοαντίληψη διακρίνεται από τη διάρρηξη

του δεσμού ανάμεσα στο γενικό - καθολικό και το επιμέρους, ανάμεσα στο σχετικό και το απόλυτο. Το απόλυτο, ως το γνώρισμα της συνάφειας και της συνέχειας στην παροδικότητα των φαινομένων, μετατρέπεται στη θρησκευτική συνείδηση σε απόλυτη συνάφεια που αποκλείει κάθε αυτονομία, σε απόλυτη συνέχεια που αποκλείει κάθε όριο - πέρασ, μετατρέπεται δηλαδή σε κάτι απολύτως απόλυτο.

Εδώ έγκειται και ο βαθύτατος και ισχυρότατος δογματισμός, ο μυστικισμός και ο αντιεπιστημονισμός που χαρακτηρίζει κάθε θρησκεία. Ό,τι εκλαμβάνεται ως απόρροια μιας απόλυτης οντότητας αποτελεί δόγμα, κάτι δηλαδή το οποίο θεωρείται δεδομένο και γίνεται αποδεκτό χωρίς όρους. Γι' αυτό το λόγο, σε ό,τι αφορά τα δόγματα κάθε θρησκείας, η πίστη θεωρείται το αποκλειστικό μέσο προσέγγισής τους.

Το πρόβλημα εδώ δεν είναι η απόρριψη από τη θρησκεία της επιστημονικής έρευνας και γνώσης. Η θρησκεία μπορεί να συμβιβάζεται με τη γνώση και να αναγνωρίζει τα αποτελέσματα της γνωστικής διαδικασίας αρκεί να μην τίθενται υπό αμφισβήτηση τα δόγματά της. Η θρησκεία, άλλωστε, ως φαινόμενο του «φθαρτού», ιστορικού, ανθρώπινου κόσμου ενσωματώνει, αναπόφευκτα, συγκεκριμένες γνώσεις των ανθρώπων για τον κόσμο τους. Αυτές όμως οι γνώσεις, καθώς και οι συνοδευτικές της γνώσης πλάνες, που διακρίνουν την εποχή του γίνεσθαι μιας θρησκείας, απολυτοποιούνται και δογματοποιούνται. Ετσι, για παράδειγμα, η χριστιανική θρησκεία δογματοποίησε τις κοσμολογικές απόψεις του Πτολεμαίου, που ήθελαν τη γη να αποτελεί το κέντρο του σύμπαντος.

Το πρόβλημα έγκειται στην υπαγωγή της γνώσης στην πίστη, της ορθολογικής θεώρησης του κόσμου στην ανορθολογική και μυστικιστική: η γνώση του κόσμου ανάγεται σε αποκάλυψη - επιβεβαίωση ακατάληπτων «αληθειών». Συνεπώς ο τρόπος σκέψης που καλλιεργεί η θρησκεία διακρίνεται από την αποδοχή μιας ανώτερης μορφής «γνώσης», η οποία δεν προκύπτει από τη γνωστική διαδικασία παρά αποκαλύπτεται μέσω της ενόρασης, της διαίσθησης, της εκστασιακής ονειροπόλησης.

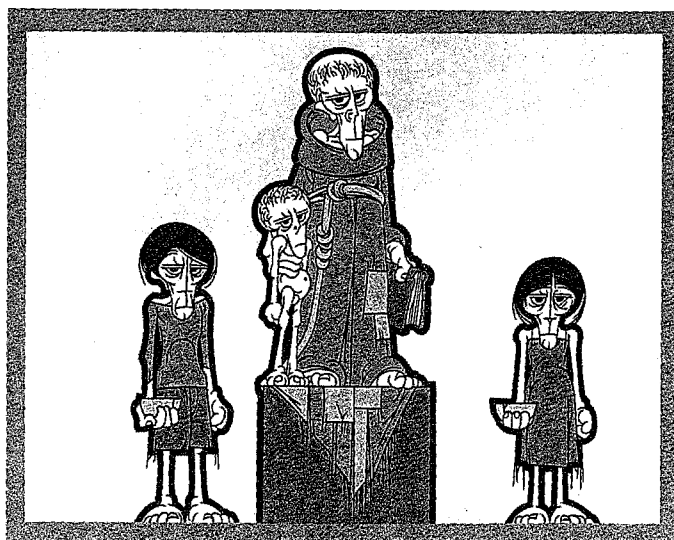
Αυτός ο ανορθολογικός τρόπος σκέψης, πηγή μυστικισμού και δεισιδαιμονίας (πίστης στη θαυματουργή δράση φυλαχτών, εικόνων, λειψάνων, στην εμπλοκή στις ανθρώπινες υποθέσεις υπερφυσικών δυνάμεων - δαιμόνων, αγγέλων κ.λπ.), αποτελεί τεράστιο εμπόδιο στην κατανόηση του κόσμου, φυσικού και κοινωνικού, και στη συνειδητή - ορθολογική διευθέτηση των ανθρώπινων υποθέσεων και προβλημάτων. Για το λόγο αυτό η θρησκεία υπονομεύει τη δραστηριότητα του ανθρώπου ως δημιουργού, ως υποκειμένου της εργασιακής διαδικασίας. Ταυτόχρονα, έρχεται σε αντίθεση με τους θεμελιώδεις στόχους της εκπαίδευσης, όπως αυτοί διαμορφώνονται στη σύγχρονη εποχή: «...οι επαναστατικές αλλαγές στις παραγωγικές δυνάμεις και η ιδιαιτερότητα της σύγχρονης τεχνολογίας... επέτρεψαν τη ριζική αλλαγή της σχέσης εκπαίδευσης και εργασίας, με άμεση επίπτωση στη διαδικασία διαμόρφωσης του σύγχρονου πολιτισμού που βρίσκεται σε εξέλιξη. Ενός πολιτισμού στον οποίο η ανάπτυξη, εφαρμογή και διάδοση της "ωφέλιμης γνώσης" αλλά και της επι-

στημονικής γνώσης γενικότερα, έχει πάρει τεράστιες διαστάσεις».⁽¹⁴⁾

Οι αλλαγές που συντελούνται στην εποχή μας στην παραγωγική αλληλεπίδραση ανθρώπου - φύσης και που έλαβαν τη γενική ονομασία Επιστημονικοτεχνική Επανάσταση, χαρακτηρίζονται από το σημαντικό γεγονός της μετατροπής της επιστήμης σε παραγωγική δύναμη. Τα επιτεύγματα στον επιστημονικό τομέα έχουν πλέον άμεσες παραγωγικές συνέπειες, επαναστατικοποιούν όλους τους συντελεστές της παραγωγής: τα μέσα παραγωγής, τα υλικά της παραγωγής, τον άνθρωπο ως παραγωγική δύναμη. Παράλληλα διευρύνεται, μέσω της αυτοματοποίησης της παραγωγής και της εκτεταμένης χρήσης των συστημάτων πληροφορικής, η αλληλεξάρτηση μεταξύ διαφορετικών παραγωγικών διαδικασιών, τομέων, μονάδων, κλάδων παραγωγής.

Ειρήσθω εν παρόδω ότι αυτές οι επιστημονικοτεχνικές αλλαγές είναι δηλωτικές της ωρίμανσης της τεχνικής αναγκαιότητας του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας, πράγμα που σημαίνει ότι οι νέες παραγωγικές δυνάμεις, περισσότερο από ποτέ άλλοτε, απαιτούν για την εύρυθμη λειτουργία τους την επιστημονικά σχεδιοποιημένη και συλλογικά διευθυνόμενη ανάπτυξή τους. Έχει σημασία, λοιπόν, η καλλιέργεια ενός επιστημονικού, ορθολογικού τρόπου σκέψης, ώστε να μπορούν οι άνθρωποι να κατανοούν τις περίπλοκες επιστημονικοτεχνικές αλλαγές που συμβαίνουν στον κόσμο, να προβλέπουν τις συνέπειές τους, να αντιλαμβάνονται τις προοπτικές που διανοίγονται για την ανθρωπότητα και να συμμετέχουν στις δια-δικασίες αυτές ως συνειδητοποιημένα και ενεργά άτομα. Όπως αναφέρει ο Θ. Βακαλιός: «Επιβάλλεται να δοθεί έμφαση στη γνώση που αφορά τον τρόπο που αλλάζουν τα πράγματα, τους κανόνες και τους νόμους που επηρεάζουν ή καθορίζουν την κατεύθυνση και το ρυθμό των αλλαγών. Η έμφαση τώρα πια πρέπει να δίνεται στο ερώτημα «Γι' ό,τι γίνονται τα πράγματα, ποιες διαδικασίες τα διέπουν;»»⁽¹⁵⁾.

Στο πλαίσιο, όμως, της θρησκευτικής συνείδησης οι αλλαγές αυτές, καθώς και τα μεγάλα κοινωνικά προβλήματα που τις συνοδεύουν, ερμηνεύονται με αντεστραμμένο και παραμορφω-

JOAO ABELMANTA, Καρικατούρες, Ο άγιος Αντώνιος

τικό τρόπο: όχι ως συνέπεια αντικειμενικών κοινωνικών σχέσεων - σχέσεων ιδιοκτησίας - ως συνέπεια, δηλαδή, της συνάφειας μεταξύ της παραγωγικής αλληλεπίδρασης ανθρώπου - φύσης και των σχέσεων παραγωγής, αλλά ως το αποτέλεσμα μιας γενικής - καθολικής αμαρτωλής συμπεριφοράς των ανθρώπων.⁽¹⁶⁾

Η εκπαίδευση, λοιπόν, ως διαδικασία διαμόρφωσης του υποκειμένου της εργασίας (του ανθρώπου που έχει την ικανότητα να σκέπτεται λογικά και κριτικά, να δεισδύει στην ουσία των φαινομένων, να εξηγεί και να κατανοεί τον κόσμο του) είναι ασύμβατη με τη θρησκεία, όπως είναι ασύμβατη και με κείνο τον ιδεολογικό ρόλο της ίδιας της εκπαίδευσης, ο οποίος αφενός πηγάζει από τις αλλοτριωμένες κοινωνικές - εξουσιαστικές σχέσεις και αφετέρου κατατείνει στη φενακισμένη παρουσίαση της πραγματικότητας και στη χειραγώγηση της σκέψης. Η αντίφαση μεταξύ της εκπαίδευσης, ως διαδικασίας διαμόρφωσης του υποκειμένου της εργασίας, και της θρησκείας είναι απότοκη της αντίφασης μεταξύ του ανθρώπου - δημιουργού, του όντος που αλλάζει τον κόσμο του (τις συνθήκες που τον περιβάλλουν) και του ανθρώπου που αποδέχεται ή υποχρεώνεται να αποδεχτεί τον κόσμο, (τις συνθήκες) ως κάτι δοσμένο και αναλλοίωτο, και που προσπαθεί να προσαρμοστεί σ' αυτόν.

Η αντίθεση εκπαίδευσης - θρησκείας αποκαλύπτει, όμως, μιαν αντίφαση της ίδιας της εκπαίδευσης: μεταξύ της παραγωγικής συνιστώσας της εκπαίδευσης (ως διαδικασίας διαμόρφωσης του υποκειμένου της εργασίας) και του ιδεολογικού-χειραγωγικού της ρόλου. Η παραγωγική συνιστώσα ευνοεί την επιδίωξη της αληθούς, ορθολογικής - επιστημονικής θεώρησης του κόσμου, ενώ η ιδεολογική συνιστώσα συνεπάγεται την παροχή μιας στρεβλής - φενακισμένης - ψευδούς εικόνας της πραγματικότητας. Αναφορικά με την αντίφαση αυτή της εκπαίδευσης ο W.Apple δηλώνει «μπορούμε να διαπιστώσουμε μια αντίφαση στο θέμα των ικανοτήτων που πρέπει να αναπτύξουν οι μαθητές με τη βοήθεια του σχολείου. Η ανάπτυξη της κριτικής ικανότητας είναι απαραίτητη για την παραγωγή στελεχών που θα μπορούν να ανταποκριθούν στις λειτουργικές ανάγκες της βιομηχανίας και της οικονομίας. Όμως η κριτική ικανότητα των εργαζομένων μπορεί να γίνει επικίνδυνη για το κεφάλαιο»⁽¹⁷⁾

Η αντίφαση αυτή αφορά, πρωτίστως, το ίδιο το περιεχόμενο των παρεχόμενων από την εκπαίδευση γνώσεων. Ορθώς έχει επισημανθεί ότι «Το αστικό σχολείο με τα μαθήματα των φυσικών επιστημών, των θρησκευτικών και της φιλοσοφίας προσφέρει στους μαθητές γνώσεις και ιδέες που συγκρούονται. Από τη μια μεριά είναι υποχρεωμένο να διδάξει την αλήθεια, όπως πηγάζει από τις θετικές επιστήμες, και από την άλλη προσπαθεί... να ερμηνεύσει την ιστορία, την κοινωνική ζωή και τον κόσμο με μια ιδεαλιστική αντίληψη που δεν έχει βέβαια καμιά απολύτως επιστημονική θεμελίωση, είναι εντούτοις ιδιαίτερα χρήσιμη για την κυρίαρχη αστική τάξη...»⁽¹⁸⁾

Η εν λόγω αντίφαση απορρέει, με τη σειρά της, από μιαν αντίθεση στο εσωτερικό της κοινωνικής εργασίας: από την αντίθεση μεταξύ της εργασίας ως δημιουργικής, συλλογικής,

ανθρώπινης δραστηριότητας και της εργασίας ως δραστηριότητας αλλοτριωμένης, ως εργασίας που συντελείται στα πλαίσια ανταγωνιστικών κοινωνικών σχέσεων. Πρόκειται για την εργασία η οποία «...παράγει θαύματα για τον πλούσιο. Για τον εργάτη, όμως, παράγει αποστέρηση. Παράγει παλάτια, αλλά μόνο τρώγλες για τον εργάτη ... παράγει ευφύια αλλά επίσης και ηλιθιότητα και αποβλάκωση για τους εργάτες».⁽¹⁹⁾

Φρονούμε ότι η επίλυση αυτής της αντίθεσης υπερβαίνει τα όρια της εκπαιδευτικής θεσμικότητας και αφορά πλέον την εξέλιξη - αλλαγή των κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων. Εφόσον, όμως, κάθε προοδευτικό κοινωνικό εγχείρημα απαιτεί τη συνειδητοποίηση των ανθρώπων και τη σκοποκατευθυνόμενη δράση τους, ο αγώνας για κοινωνική πρόοδο αρχίζει και συνοδεύεται πάντα από τον αγώνα για πνευματική χειραφέτηση, από την προσπάθεια προοδευτικής αλλαγής των ανθρώπινων συνειδήσεων. Η εκπαίδευση ως προνομιακός χώρος διαμόρφωσης της ανθρώπινης συνείδησης αποτελεί ένα αναπόδραστο πεδίο ιδεολογικής και πολιτικής παρέμβασης προκειμένου να κερδηθούν οι ανθρώπινες συνειδήσεις με το μέρος της κοινωνικής προόδου. Για το λόγο αυτό ο αγώνας για μια μη θρησκευτική παιδεία, καθώς και η υπογράμμιση της αντίθεσης παιδείας - θρησκείας, συνδέεται στενά με τον αγώνα για πνευματική και κοινωνική χειραφέτηση.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αλτουσέρ Λ., «Ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους», Θέσεις, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1990, σελ. 90.
2. Στο ίδιο, σελ. 91.
3. Ενγκελς Φ. «Ο Μπρούνο Μπάουερ και ο πρώιμος χριστιανισμός», Μαρξ Κ., Ενγκελς Φ. Έργα, ρωσ.έκδ., τ.19, σελ. 314.
4. D' Holbach «Système de la Nature», Επιλογή Έργων, Τ.1, Μόσχα 1963, (στα ρωσικά), σελ. 346, 511.
5. Helvetius, «De l' Homme», Επιλογή Έργων, Τ.2, Μόσχα 1974, (στα ρωσικά), σελ. 147.
6. Ενγκελς Φ. Αντί-Ντύρινγκ, εκδ. Αναγνωστίδη, Αθήνα 1963, σελ. 469
7. Μαρξ Κ. Κριτική της εγγεληνής φιλοσοφίας του κράτους και του δικαίου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1978, σελ. 17
8. M.Apple Ιδεολογία και αναλυτικά προγράμματα, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1986, σελ. 123
9. Ομάδας δασκάλων του ΚΜΕ, «Η διδασκαλία των θρησκευτικών στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση», Θέματα Παιδείας, τεύχος 2 / 2000, σελ. 83.
10. Στο ίδιο.
11. Φόμερμαχ Λ. Η ουσία του χριστιανισμού, εκδ. Αναγνωστίδη, σελ. 384
12. Πατέλης Δ. «Διαδικασίες αξιολόγησης και εξουσιαστικές σχέσεις στην εκπαίδευση», Δομές και σχέσεις εξουσίας στη σημερινή Ελλάδα, Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα, Αθήνα 2000, σελ. 251.
13. Στο ίδιο.
14. Βακαλιός Θ., Θέματα κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 32.
15. Στο ίδιο, σελ. 63.
16. «Μόνον η αμαρτία είναι ευθύνη και κοινή, όπως είναι όλα τα προϊόντα της αμαρτωλής τεχνολογίας. Αλλά η αμαρτία είναι εκείνη, η οποία ευρίσκεται εις την ρίζαν της καταστροφής του περιβάλλοντος», Ευαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Το πατριαρχικό μήνυμα περί του φυσικού περιβάλλοντος, τυπογραφείο της Αποστολικής Διακονίας, Αθήνα 1994, σελ. 10.
17. Apple M., Εκπαίδευση και εξουσία, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 33.
18. Ο ιδεολογικός διχασμός στην ελληνική εκπαίδευση και οι συνέπειές του. Θέματα Παιδείας-2, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1983, σελ. 112.
19. Μαρξ Κ. Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα, εκδ. Γλάρος, Αθήνα 1975, σελ. 94.